

Борачко гробље у црквеној порти у Великој Моштаници

МИЛАНКА МИЛОВИЋ

У насељима у окодини Београда евидентиран је велики број надгробних споменика изван сеоских некропола.¹ Усамљени или груписани, постављени над гробном хумком или „празним“ гробом, обично стоје уз путеве, на раскрсницама, по имањима и двориштима појединих породица, усред села или око сеоских богомоља. Највећи број ових споменика налази се у сеоским портама.² Ретки су, наиме, цркве и манастири на овом подручју који у портама немају бар понеки камени белег, док су поједине старије цркве окружене мноштвом надгробника. Надгробни споменици јављају се скоро истовремено с подизањем манастира или парохијских цркава и већина потиче из XIX века. Понекад ове локалитете можемо сматрати правим некрополама, а једна од таквих је свакако и порта моштаничке цркве Рођења Богородице у непосредној околини Београда.³

У обимном фонду сепулкралних споменика на подручју града Београда, надгробни споменици у порти моштаничке цркве представљају јединствену појаву и бројношћу, а још више особеношћу садржаја. За разлику од других порти београдске околине, у којима су најпре сахрањивана свештена лица и виђенији људи, а потом подизани споменици у знак пијетета, у моштаничкој порти нема споменика ни јереју, ни ктитору, ни кмету сеоском. Сви споменици су почасног карактера, посвећени успомени на сељаке ратнике из свих ратова за ослобођење, од краја прошлог до средине нашег века. То је ратничко гробље.

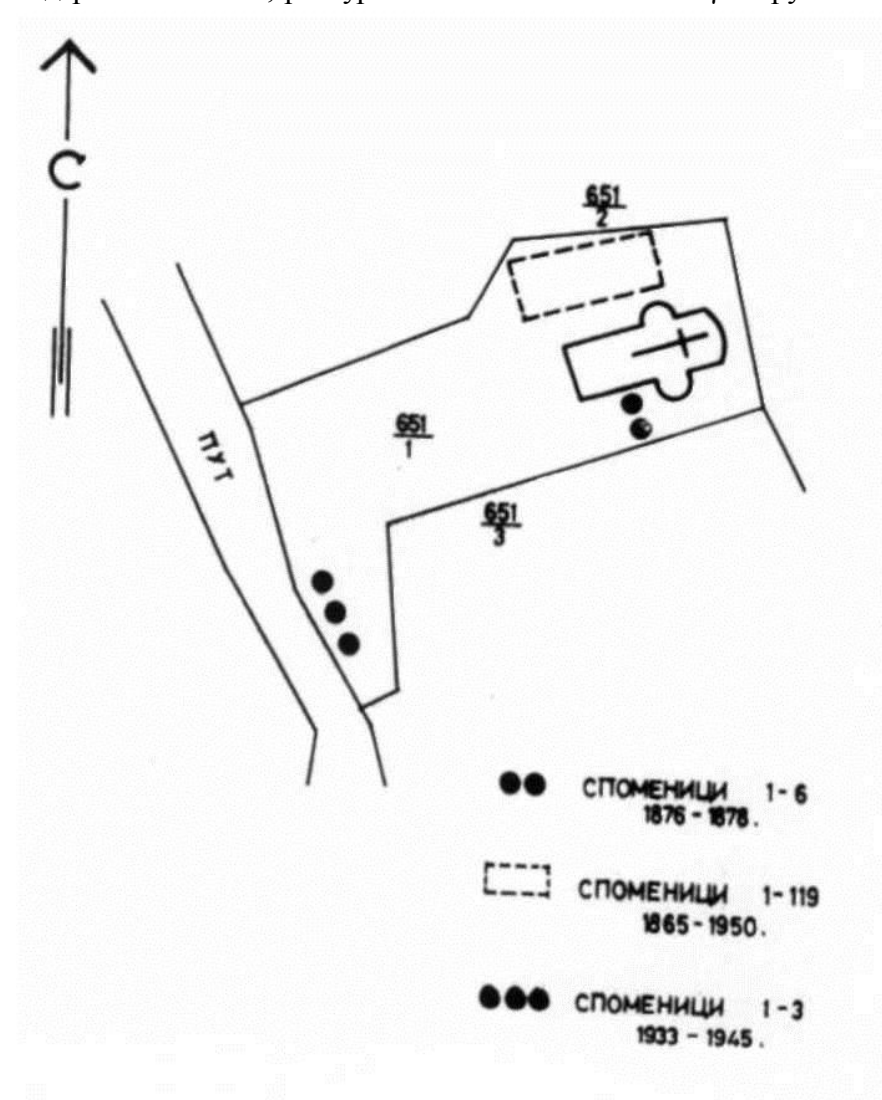
Моштаничка порта позната је у селу под називом „Борачко гробље“. Назив гробља је млађег порекла и представља локални народни назив, уско везан за садржај овог простора. Ово је искључиво војничко гробље, посвећено житељима Моштанице и околних села погинулим или умрлим далеко од родног краја, у ослободилачким ратовима крајем XIX и почетком нашег столећа. Традиција подизања ових споменика живи у народу овог краја све до наших дана, о чему сведоче неколики белези посвећени ратницима палим у другом светском рату.

Временски, Борачко гробље припада групи млађих „црквених“ гробља београдске околине, насталих у другој половини XIX века. Сахрањивање у порти почиње неколико година после подизања парохијске цркве посвећене Рођењу Богородице, која је завршена и освећена

¹ У 90 истражених насеља пописано је преко 400 надгробних споменика који се налазе изван сеоских гробља.

² Порте у Баћевцу, Барајеву, Барошевцу, Белом Потоку, Бељини, Винчи, Вранићу, Грабовцу, Остружници, Раковици, Сланцима, Стублинама, Шопићу, Зеокама, Жаркову.

³ Повод за истраживање овог локалитета представљала је израда детаљног урбанистичког плана за Велику Моштаницу и, у вези с тим, истраживање споменичког наслеђа на простору обухваћеном урбанистичким планирањем. Том приликом, осим других споменика, евидентирана су два гробља, једно у црквеној порти и друго, опште сеоско, на локалитету Старог села. Према датираним споменицима, ово гробље је с почетка XIX века. Сем тога, у селу постоји предање о више „сватовских“ гробља. Материјални остаци на њима нису овом приликом констатовани. Истовремено је евидентирано и више усамљених и појединачних надгробних белега, растурених на неколико места у атару села.

Сл. 1. Ситуација — надгробни споменици у порти цркве Рођење Богородице у Великој Моштаници

Fig. 1. Le site — monuments funéraires érigés dans la cour de l'église de Nativité de la Vierge, à Velika Moštanica

Сл. 2. Споменици у јужном делу порте посвећени ратницима српскотурских ратова 1876—78. год.

Fig. 2. Monuments de la partie sud de la cour, dédiés aux combattants des guerres serboturques de 1876—1878.

Сл. 3. Споменик Животе Вићентијевића из 1877. год., изглед са истока

Fig. 3. Monument à Života Vićentijević, de 1877, vue de l'est

1858. године.⁴ Од времена српскотурских ратова крајем прошлог века, права функција бива замењена симболичним сахрањивањем и подизањем комеморативних споменика кенотафа. Од 130 споменика, колико их је данас, 124 представљају почасне белеге подигнуте над празним, симболичним гробом, попут познатих и широм Србије распрострањених крајпуташа.

Надгробни споменици налазе се на равном, затрављеном платоу порте, непосредно уз цркву, с којом чине просторну целину. Груписани су на три места. Око саме цркве, са јужне и северне стране налази се 127 споменика, а у делу порте према улици Милована Милинковића, уза саму ограду, постављена су само три (сл. 1).

⁴ Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, књ. II, Београд 1973, 63.

Хронолошки и стилски, ови споменици чине две групе. Једни су споменици из XIX века, односно његове друге половине, други припадају периоду од почетка до педесетих година нашег века. И једни и други су, по општим обележјима, готово истоветни надгробницима са сеоских гробаља тога времена. Разлика се види у натпису и оријентацији. Неписано је правило за споменике над празним гробом да су „лицем“ постављени тако да их могу видети пролазници и путници намерници. И код ових споменика ово правило је доследно спроведено. Наиме, како је улаз у порту и главни приступ цркви из правца запада, то су и постављени тако да им је чеона страна, са украсима и посветом, такође окренута западу.

Споменици у јужном делу порте

С јужне стране цркве, на око осам метара удаљености, налази се шест усправно усађених камених белега постављених у низу и оријентисаних у правцу исток—запад (сл. 2). Свих шест споменика посвећено је сељацима Моштанице који су погинули у српскотурским ратовима 1876—78. Попут хиљада српских сељака изгинулих у туђини, и овде је неке од њих

родбина „вратила“ и сахранила у завичајном гробљу. Многима су поред правог подизали и симболични белег, и то на местима на којима се људи у селу чешће окупљају у портама, код записа, на раскрсницама.

Од шест споменика у овој скупини, пет је подигнуто над празним гробом. Идући од цркве, први у низу је споменик Животе Вићентијевића. То је типски надгробни белег из оног периода, клесан у пешчару, величине 88X33X X20 cm. Споменик је скромно украшен. Ликовно је обрађена само страна окренута истоку. Представа крста у кругу са цикцак линијом, резана у плиткој пластици, испуњава горњи део плохе. Две хоризонтално урезане линије одвајају доњу, већу, површину предвиђену за натпис, који је урезан у 9 редова и гласи:

Овде · почивају · кости · Животе · Вићентијевића
из · В · Моштанице · престависе · у · првом · рату
1876 · г · поживи · 28 · г · спомен · подиже · отац
Јеремија ·

Судећи по садржини посвете, споменик је подигнут над гробном хумком (сл. 3).

Сл. 4. Споменик Vase Јаковљевића, 1880. год., изглед са запада

Fig. 4. Monument à Vasa Jakovljević, de 1880, vue de l'ouest

Сл. 5. Споменик Милутина Стевановића, 1880. год., бочни изглед

Fig. 5. Monument à Milutin Stevanović, de 1880, vue latérale

Споменик Васе Јаковљевића је истог облика као први. Димензије су му 130x37x20 cm. Обе стране споменика су обрађене. Страна окренута истоку има представу крста у кругу и два квадратна поља, док је западна обрађена по целој површини. У горњем делу је представа Голготе, а две трећине преостале површине испуњава удубљено поље са текстом посвете која гласи:

Стани · путниче · и · прочитај · оваи · спомен
покојнога · ВАСА · ЈАКОВЉЕВИЋ(А) · из · Вел
Моштанице · ВОИНИК · II · класе · народне
војске · II · Посавског · Баталиона · који је се
борио ■ за · слободу · и · независност · у · турско
србском · рату · погинуо је · 10 · јануара · 1878 год у
колашинци · и · тује · сарађен оваи
спомен · подижу · његова · браћа · МИЛАН · И
•ИВАН · ЈАКОВЉЕВИЋ · (сл. 4).

Споменик Милутина Стевановића трећи је у овом низу. Такође је типичан за локалитет и време, а димензије су му 102x32x23 cm. На источној страни је плитко резана представа крста у кругу и четири квадратна поља. На јужној бочној је представа сабље, веома ка-

Сл. 6. Споменик Косте Лазаревића из 1865. год.
Fig. 6. Monument à Kosta Lazarević, de 1865.

рактеристичан и чест мотив на белезима војника. Страна окренута западу има текст посвете који испуњава целу површину. Из делимично читљивог, дугог и лепо сроченог натписа ишчитава се да је посвећен успомени на Милутина Стевановића „четовођу I чете II батаљона народне војске који погibe... децембра 1878. год.". Посвета која почиње речима „Стани брате и прочитај..." уобичајеним за епитафе крајпуташа, открива нам да је у питању споменик над симболичним гробом (сл. 5).

Четврти и пети у низу су белези подигнути за сећање на Костадиана Премића и Костадиана Ђурђевића, погинуле 1876. и 1878. године „далеко од завичаја". Уобичајеног су облика и декорације и готово истих димензија. Текст посвете урезан је на страни окренутој истоку.

Споменик посвећен Живку Јоксимовићу последњи је у овом низу. За разлику од претходних, овај има класицистичку форму средњег дела и завршетак у облику крста. То је такође облик који се јавља на надгробном камењу крајем XIX века. Текст посвете налази се на западној страни. Урезан је калиграфским и добро очуваним словима и гласи:

Скуплени · народе · а · браћо · моја · прочитајте · оваи
тужни · спомен · жалоснога · ЖИВКА ·
ЈОКСИМОВИЋА · војника · I · класе · I · чете · II ·
Посавског · Баталјон(а) · погинуо · је · у · Турском · и ·
Србском · рату · 10 · јануара · 1878 · год · на ·
Грабовачком · Вису · (даље нечитко — М. М.).

Временски, овој скупини припадају и два белега која се налазе у северном делу порте. Први и најстарији споменик у порти налази се непосредно уз северни зид, поред олтарске апсиде. То је скроман камени белег из 1865. године. Подигнут је над гробом Косте Лазаревића⁵, сина попа Луке Лазаревића, „бившег советника", војводе и блиског Карађорђевог сарадника, заповедника Шапца, члана шабачког Магистрата и члана Државног савета.⁶ Споменик је од кречњака, малих димензија (60x30x16 cm) и има облик стеле. На страни окренутој западу је натпис уклесан крупним калиграфским словима, а изнад њега представа развијеног крста резана у плиткој пластици (Сл. 6).

5 С. Стекић, *Сремчица, насеље и школа*, Београд 1975 27. Описујући атар села Сремчице у XIX веку, аутор између осталог наводи да је на тремеђи Железника, Остружнице и Сремчице, на Бићином потоку, „био неки стари мост на коме је напрасно умро Коста Лазаревић, син војводе Луке Лазаревића, када се враћао у Београд из Велике Моштанице" и да је сахрањен „код Моштаничке цркве 16. V 1865. у 35. години".⁶ М. Ђ. Миличевић, *Поменик*, Београд 1888, 291; С. Станојевић, *Народна енциклопедија*, књ. II, 522.

Сл. 7. Споменици у северном делу порте посвећени ратницима балканског и I светског рата, општи изглед

Fig. 7. Monuments de la partie nord de la cour, dédiés à la mémoire des guerriers de la Guerre balkanique et de la Première guerre mondiale, vue d'ensemble

Други је гробни белег Трише Милојевића „из Велике Моштанице“, који је, како се из натписа ишчитава, „умро у Београду 1894. г.“. Истог је облика, такође од кречњака, приближних димензија, са представом Голготе у горњем делу и кратким натписом у удубљеном, стубићима уоквиреном пољу.

Споменици које смо описали формом су двојаки. Они од кречњака имају облик тање плоче профилисаног врха, а пешчаници су масивнији и грубље обрађени. У поређењу с надгробницима са сеоских гробаља, који каткада имају читаву скалу орнамената и симболичких представа, украшавање ових споменика је веома упрошћено. Осим крста, најтипичнијег и на старијим споменицима често и јединог мотива, јавља се и представа Голготе. Да ли су крст и Голгота на белезима војника само симболи религијски, хришћански, или могу имати и шире значење тешко је рећи, јер су многи стари симболи временом изгубили своје првобитно значење и на новијим споменицима постали само украс. На крајпуташима београдског подручја, особито онима из друге поло-

вине XIX века, крст и Голгота представљају карактеристичан и најчешћи мотив. Треба рећи и то да ниједан од ових споменика нема никакав урезан знак по коме би се могло закључити ко их је радио.

Познато је да су се клесањем надгробних споменика у то време бавили, као узгредним занимањем, многи сељаци који су вадили и обрађивали камен и за друге потребе. Судећи по облику и техници, највероватније је да су клесани и „писани“ руком сеоских мајстора „каменара“⁷, од којих је већина, и ван бео-

⁷ У многим селима београдске околине сељаци и данас мајсторе каменоресце тако називају. Назив је, међутим, старији а одржао се у народном говору све до данас. Податак о томе налазимо и на самим споменицима. Тако је на надгробном споменику из 1901. године, на гробљу села Рогаче под Космајем, испод натписа урезано: „радни(к) Панте Арсића каменара из Барајева“. Споменик је од кречњака и представља репрезентативнији примерак надгробника са профилисаним крстом. Израђен је у „радионици“ Панте Арсића, једног од каменорезаца из Барајева, где је традиција резања и обраде камена дуга преко два века.

Сл. 8. Споменик Алексе Ђурђевића, 1915. год.

Fig. 8. Monument à Aleksa Djurdjević, de 1915.

градског региона, све до краја прошлог века остајала готово потпуно анонимна.⁸

Споменици у северном делу порте

У овом делу, око пет метара од зида цркве, испод сеновитих крошњи кестенова налази се 121 споменик (сл. 7). Постављени су тако да чине густо збијене и правилне редове, лицем окренуте западу (сл. 8). У првом реду, гледано са истока, налазе се споменици Косте Лазаревића и Грише Милојевића, о којима је било речи. Сви остали су споменици војника из балканских и првог светског рата, чији су гробови расути у „туђини“, хиљадама километара далеко од куће и завичаја. Неколики од њих посвећени су погинулима у последњем, другом светском рату.

И ови белези такође имају стилске одлике времена у коме су настали. За разлику од споменика из XIX века, ови су израђивани у каменорезачким радионицама, које се почетком нашег века у већем броју јављају и у региону јужно од Саве и Дунава (сл. 9).⁹ Такође су заступљени и споменици израђени у позна-

⁸ Надгробни споменици са потписом мајстора евидентирани су у селима Барајеву, Баћевцу, Бождаревцу, Гунцатима, Великој Иванчи, Пужатовцу, Рогачи итд. Најстарији су из друге половине XIX века.

⁹ Многи споменици имају податак о мајсторима који су их радили. Неретко, поред потписа имају и по који други знак који се може протумачити као ознака радионице. Овако велик број потписаних споменика представља свакако важан извор за проучавање каменорезачке уметности овог подручја, па и шире.

тим земунским и панчевачким радионицама.¹⁰ Формом и стилским одликама су двојаки. Једни су у облику тање плоче с крстом на врху, други имају облик пирамиде.

Први облик појављује се на сеоским гробљима већ тридесетих година XIX века¹¹, а у првим деценијама XX и између два рата постаје уобичајен и израђује се серијски (сл. 10). Стилски развој овог типа креће се од најупрошћенијих форми са скромним украсима, до споменика финије обраде, материјала и украшавања. Бољи примерци имају богато профилисан крст, веома прецизно изведену декорацију крсног поља и класицистичку форму средњег дела. У раздобљу између два рата добијају фотографију у порцеланом медалјону и постамент.

Споменици у облику пирамиде почињу да се израђују поткрај прошлог века, у годинама првог светског рата су чешћи, да би у деценијама које следе постали карактеристична форма каменорезачке производње (сл. 11). Примерци из четрдесетих и педесетих година су без посебних карактеристика, прилагођени укусу и материјалним могућностима наручилаца.

* *
*

Посебну одлику ратничких белега уопште, па и ових у порти моштаничке цркве, представљају епитафи. Обликујући надгробни камен кле-

¹⁰ Голдбергер, Кригер, Кешански, Савић и Клајн, Ристић и Маринковић, Освалд, Ђунић.

¹¹ Споменици овог облика јављају се у Београду у првим деценијама XIX века (Ташмајданско и старо Бањичко гробље). То су споменици од такозваног „ташмајданског“ или „мађарског“ камена, израђени у радионицама преко Саве и Дунава или под њиховим утицајем. Све до почетка XX века су готово истоветни. Каткада их има и по сеоским гробљима, и онда су то споменици виђенијих људи. Осамдесетих година на сеоским гробљима јављају се веома репрезентативни примерци ових споменика, израђени од камена из локалних мајдана. То су споменици који каткада досежу висину до 3 м, са богатом профилацијом крста, веома лепом декорацијом крсног поља и бочних страна, и обично дугим натписом. Поједини имају и фигуралне представе, а на неким се виде трагови бојадисања, што је ретка појава на овом терену. Евидентирани су у више насеља (Лисовић, Барајево, Ропчево, Губеревац, Рожанци, Пружатовац, Мали Пожаревац).

Сл. 9. Споменик из 1932. год. са потписом каменоресца и ознаком радионице

Fig. 9. Monument érigé en 1932 et portant la signature du tailleur de pierre et le nom de l'atelier

Сл. 10. Споменик Драгутина Недељковића, са крстом на врху

Fig. 10. Monument à Dragutin Nedeljković, surmonté d'une croix

сари су ово спомење ретко остављали без икаквих ознака. И најскромнији војнички белег готово никада није остајао без посвете. Изузетак представљају понеки старији, из времена првог и другог устанка, мада већина има кратак натпис или који други знак или симбол по коме су ови споменици препознатљиви.

У другој половини XIX века ови натписи су писани по устаљеном обрасцу. Редоследом и начином казивања готово су једнообразни, а разликују се само по подацима које пружају. Поред формула **ИС ХС НИКА** преузетих из црквене лексике, често имају дуге, лепо сročене посвете које почињу речима: „Стани путниче и прочитај овај тужни спомен“, „Станте браћо и другови моји“, „Скупљени народе а браћо моја“, „Стан путниче одмори се“, „Стани мили роде мои и прочитај спомен ови“, карактеристичним за споменике онима који су покопани далеко од куће и родног краја. После имена и презимена следи набрајање чина, вода, чете, батаљона, а покоји имају податке о биткама у којима су војевали и имена места на којима су погинули.

Ослободилачки ратови почетком нашег века обележени су највећим бројем крајпуташа широм Србије, па и на овоме гробљу. Многим житељима Моштанице и околних села гроб се не зна. Остали су на бојиштама Србије, у албанским и црногорским гудурама, на Крфу и Виду, а једину успомену на њих чувају ови споменици и посмртна слова на њима. Многи од ових записа звуче поетично, као дирљива порука на скромном белегу Драгутина Недељковића, који је „свој живот положио на острву Крфу“ и „петоро сирочади оставио“. Сличне су и посвете урезане на свим овим белезима, поређаним као у војничком строју, на којима се истиче порука да су „храбро умрли и свој живот положили за ослобођење и уједињење“.

У низу некропола у сеоским портама на подручју Београда, Борачко гробље у Великој Моштаници представља значајну споменичку целину.¹² Као што је истакнуто, то је једина црквена порта у којој се налази оволико споменика подигнутих искључиво у спомен ратника. Од вре-

Сл. 11. Споменик Радивоја Пешића, 1920. год. у облику пирамиде

Fig. 11. Monument à Radivoje Pešić, de 1920, en forme de pyramide

мена када је овај простор почео да се обликује подизањем цркве половином прошлог века, Србијом су прохујали многи ратови и од свих су на овоме гробљу остајали трагови. Стога скромни пешчаници урасли у травнати плато јужно од цркве и витки мермери са њене северне стране нису само „вечна успомена“ житеља овдашњих, већ и сведочанство о жртвама које је народ овог краја поднео за слободу.

¹² Црква Рођења Богородице, са надгробним споменицима у порти, налази се на списку културних добара предвиђених за заштиту. Прилоге уз текст израдили Јасмина Алексић (ситуација) и Мирослав Дедић (фотографије).

Le cimetière d'anciens combattants dans la cour de l'église de Velika Moštanica

MILANKA MILOVIĆ

Parmi les nombreuses nécropoles situées dans la région de la ville de Belgrade, le cimetière d'anciens combattants qui se trouve dans la cour de l'église de Velika Moštanica; dédiée à la Nativité de la

Vierge, représente un phénomène rare dans ce genre, tant par le nombre de ses monuments funéraires que par la singularité de son contenu. A la différence des autres cours d'églises des environs de

Belgrade, où l'on ensevelissait surtout des ecclésiastiques et des notabilités locales, pour y élever par la suite des monuments funéraires, en signe de pitié, la cour de l'église de Velika Moštanica ne comporte pas de monuments commémorant un ecclésiastique, un ktitor ou un maire de village. Tous les monuments y sont destinés à perpétuer le souvenir des paysans-guerriers, tombés dans les guerres de libération qui étaient menées dans la période comprise entre la fin du XIXe siècle et le milieu du XXe. Ce cimetière, ainsi que son nom le dit, est le cimetière des guerriers originaires de Velika Moštanica et des villages voisins.

Ce qui caractérise cette nécropole, c'est, outre le grand nombre de monuments funéraires, la coutume d'ensevelissement symbolique et d'élévation d'un tombeau audessus d'un sépulcre vide, coutume qui s'est maintenue jusqu'à nos jours. En effet, depuis le moment où la destination du terrain fut déterminée par la construction de l'église, vers le milieu du siècle dernier, les monuments érigés dans la cour de l'église furent dédiés presque exclusivement aux guerriers morts. C'est ainsi que des 130 monuments qui nous sont parvenus, 124 sont des monuments commémoratifs, — des cénotaphes, élevés, en signe de reconnaissance, à la mémoire de nombreux habitants de Velika Moštanica et des villages voisins.